С О Ц І О Л О Г І Я

ВИПУСК 1

УДК 39.314

Євтух В.Б.
**Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова**

СУЧАСНА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕНДЕНЦІЇ, ЗАКОНОМІРНОСТІ, ОСОБЛИВОСТІ

У статті розглядаються особливості становлення елементів етнонаціональної структури українського суспільства, здійснення ними своїх функцій, як і функціонування структури в цілому. Проаналізовано внутрішні процеси, які відбуваються у середовищі різних етнічних спільнот України, а також взаємовплив цих процесів та відповідні наслідки для етнонаціонального розвитку української держави.

В основу аналізу етнонаціональної динаміки українського суспільства я беру дані перепису населення 2001 року, власне, першого перепису у незалежній Україні та соціологічні дослідження, предметом яких були етнодемографічні чинники. З тим, щоб більш чітко уявити палітру поліетнічності складу населення України та етнонаціональну динаміку українського суспільства варто згадати про коріння багатоетнічності в Україні.

До нинішньої багатоетнічності призвели два шляхи: міграція і виокремлення самостійних народів із древніх слов'янських племен, котрі проживали на території Київської Русі (XI–XII століття).

Компактні поселення росіян поширені у Харківській, Луганській, Сумській та Донецькій областях, а також на півдні Миколаївської, Херсонської та Одеської областей. Більшість цих поселень виникла у період з XV по XVII століття на сході України і

у XVII столітті на півдні та південному заході України. Пізніше кількість російських поселень збільшилася завдяки колонізації вищезгаданих регіонів. Це було досягнуто двома напрямками: на сході створювалися нові необхідні для сільського господарства регіони, в той час як на південному сході промислові центри забезпечувались робочою силою. В епоху радянської влади (1917-1991 рр.) російське населення в Україні збільшилося втричі. Особливо помітним було переміщення росіян в Україну перед і відразу ж після другої світової війни з метою так званої допомоги українському народу будувати соціалізм (у західній частині України, яка до 1939 р. входила до складу Польщі), точніше відбудовувати зруйноване війною народне господарство. Це був лише один із аспектів цілеспрямованої політики русифікації у тогочасній Українській Радянській Соціалістичній Республіці.

Нині росіяни розсіяні по всій Україні, але, як і раніше, більшою мірою вони сконцентровані у східних і південних областях: у Луганській області росіяни складають 45 % всього населення, в Донецькій – 44 %, у Харківській та Одеській – 33 %. Регіонами з великою концентрацією росіян можна також назвати Дніпропетровськ, Запоріжжя та Київ.

Білоруси розселені, передусім, у прикордонних районах між Республікою Білорусь та Україною. Найдревніші білоруські поселення знаходяться у Рівненській області, на півночі України. Звідти в кінці XVII століття білоруси переселялися на північний схід України (Слобожанщина) та південь (Новороссія). Сьогодні більшість білорусів проживає в містах. Вони, як і інші слов'янські групи населення, мають високий процент змішаних шлюбів.

Поселення поляків в Україні мало місце, передусім, у Східній Галичині та в областях на правому березі Дніпра. Перша хвиля польської колонізації почалася в XIV столітті з підкоренням Галицько-Волинського князівства. Інтенсивний потік переселення поляків продовжувався також з XVII до XIX століття, а також у першій половині XX століття. Нині переважна кількість поляків проживає у змішаних українсько-польських селах Вінницької, Хмельницької та Житомирської областей, а також у містах Київ, Львів, Рівне та Чернівці.

Болгари, які поряд з вище названими відносяться до найбільш чисельних етнічних меншин в Україні, оселялися в кінці XVII століття в південних регіонах України – під час втечі від турецьких репресій у період російсько-турецьких воєн. Перші болгарські поселення виникли у південній Бессарабії, навколо Одеси, в Криму та передмісті Миколаєва. У шестидесяті роки XIX століття болгари були вимушені під тиском румун переселитися з Бессарабії на Азовське море, що й досі є характерним для структури поселення в тих місцях. До областей із компактним поселенням болгар належать також етнічно змішані села у Кіровоградській області.

Ще за часів Київської Русі на території сучасної України знаходилися слов'яномовні євреї, так звані кенааніми. У XV та XVII століттях в Польщі переселялися ашкеназі, які розмовляли мовою ідіш. Внаслідок другого та третього поділу Польщі у другій половині XVIII століття багато євреїв оселилися у Новороссії – так у ті часи називали територію на півдні сучасної України. Але найчисельніші єврейські поселення були сконцентровані в областях на правому березі Дніпра, так як російський уряд з 1796 року дозволив єврейську колонізацію тільки в цих регіонах. Переважна більшість євреїв мешкала в ті часи в малих та середніх містечках. Тільки в другій половині XIX століття євреї мали змогу поселятися на лівому березі України. Це призвело до поштовху кількісного зростання населення у південних містах України, зокрема Одеси. Структура поселення євреїв в Україні з того часу майже не змінилася: вони мешкають у великих містах у південних та центральних регіонах, або у великих та середніх містах Західної України.

Молдавани також належать до чисельної меншини України. Сусідство тих країн, які пізніше створили ядро України і Молдови, спричинили значне змішання українського та молдавського народів. Предки молдаван оселялися в V та VI століттях на території сьогоднішньої України. Із виникненням молдавського князівства у 1359 році почалися масові імміграційні хвилі тамтешнього населення в Україну, щоб уникнути феодального гніту. Таким чином виникали компактні молдавські області оселення у прикордонних українських регіонах, і пізніше, в XVII та XIX століттях на південь засновувалися молдавські селища.

Представники інших великих етнічних меншин, таких, як угорці, румуни, греки і вірмени, з'являлися в Україні за різних умов. Наприклад, угорці у IX столітті селилися на території нинішньої Закарпатської області. У XI столітті угорські феодали витіснили слов'янське населення з території Закарпаття. Нова хвиля угорської колонізації цього регіону відбулася у той час, коли Угорщина була завойована Османською імперією і місцеве населення масово перебиралося до України. Вплив міжетнічних відносин, що були типовими для багатонаціональної Австро-Угорської монархії (сюди впродовж значного часу відносилося також Закарпаття), залишив у цих регіонах, де чітко відчувався угорський менталітет і традиції, особливий відбиток.

Перші румунські села були засновані селянами з північно-західної Валахії і південної Трансільванії. Як і у вищезгаданому випадку, у Чернівецькій області, яка до 1940 року входила до складу Румунії, етнічні румунські общини відіграють важливу роль у сучасному політичному житті регіону.

У VI столітті до нашої ери на землях сучасної України поселялися також греки – елліни. Грецькі общини виникали навколо Азовського моря, в басейні Донцю та в Криму. Традиційні поселенські структури греків збереглися і нині. До найдревніших меншин України належать також вірмени; внаслідок мусульманського завоювання вірмени у X та XI століттях переміщалися на територію сучасної України. Нині українські вірмени мешкають, в основному, на заході країни, у Києві та деяких східних і південних містах.

Отже, згідно з офіційними даними (всеукраїнський перепис населення 2001 р.) на території України проживаюь представники 129 етносів. Щодо типів етнічних спільнот, то в етнонаціональній структурі нашої країни сьогодні можна виділити українську націю та етнічні меншини. Щоправда, у Конституції України йдеться також і про корінні народи. На мою думку, поняття "корінний народ" безпідставно потрапило у правові документи України, оскільки воно не визначене і, скажімо, за традиційним сприйняттям корінних народів у міжнародній практиці, воно не може бути застосоване в українському контексті.

Ведучи мову про компоненти етнонаціональної структури, на сьогоднішній день я б запропонував визначити їх таким чином: український етнос (українська етнонація); етнічні групи - серед них з невизначеним статусом (корінні народи/національні меншини) та національні меншини;

представники окремих етносів. При цьому доцільно зробити кілька завваг. Український етнос - найчисельніша етнічна спільнота України (понад 37,5 млн). Щодо етнічних груп з невизначеним статусом, то до них можна віднести гагаузів (близько 32 тис), караїмів (близько 1200), кримських татар (близько 250 тис), кримчаків (406).

У період між переписами населення 1989 та 2001 рр. відбулися зміни, у низці випадків - суттєві, у кількісних вимірах основних компонентів етнонаціональної структури українського суспільства. Якщо загальну кількість українців обидва переписи зафіксували практично на одному й тому самому рівні - приблизно 37,5 млн. осіб, то друга за чисельністю етнічна спільнота України - росіяни - упродовж тринадцяти міжпереписних років скоротилася на понад 3 млн. чоловік (з 11 355582 чол. у 1989 р. до 8334141 чол. в 2001 р.), або більш ніж на 26% від сукупності росіян в Україні наприкінці 1980-х років. Внаслідок цього питома вага росіян в етнонаціональній структурі України зменшилася майже на 5%. Головна причина такого зменшення - зміна етнічної ідентифікації певною кількістю росіян в Україні. В той же час скорочення майже на 383 тис. осіб або на 78,7% (з 486326 чол. у 1989 р. до 103591 чол. у 2001 р.) єврейської етнічної спільноти зумовлено саме еміграцією переважної більшості її членів до Ізраїлю, а також до країн Західної Європи та в США. Це призвело до того, що за ознакою чисельності євреї в Україні серед усіх етнічних спільнот перемістилися з третього на чотирнадцяте місце.

Чинник еміграції, передовсім, на історичні батьківщини, відіграв не останню роль у скороченні у міжпереписний період чисельності білорусів (з 440045 чол. у 1989 р. до 275763 у 2001 р.), поляків (з 219179 чол. у 1989 р. До 144130 чол. у 2001 р.) та чехів (з 9122 чол. у 1989 р. до 5917 чол. у 2001 р.).

З іншого боку, в цей же період спостерігався істотний кількісний приріст деяких етнічних спільнот України, котрі відносяться до

основних компонентів її етнонаціональної структури. Так, чисельність кримських татар внаслідок повернення з місць депортації збільшилася з 46807 осіб до 248193 осіб (станом на початок 2008 року їх кількість досягла 260 тис.); як результат кримськотатарська етнічна спільнота за кількісною ознакою перемістилася з чотирнадцятого на п'яте місце, а її питома вага серед населення України зросла з 0,1% до 0,5%. З урахуванням того, що практично усі кримські татари проживають в Криму їхня питома вага серед населення півострова складає понад 12%.

Останній всеукраїнський перепис населення зафіксував певне кількісне збільшення таких етнічних спільнот: румунів (з 134825 чол. у 1989 р. до 150989 чол. у 2001 р.), азербайджанців (з 36961 чол. у 1989 р. до 45176 чол. у 2001 р.), грузинів (з 23540 чол. у 1989 р. до 34199 чол. у 2001 р.) та суттєве чисельне зростання вірменської етнічної спільноти (з 54200 чол. у 1989 р. до 99894 чол. у 2001 р.).

Таким чином, хоча за ознакою чисельності основних компонентів вертикаль етнонаціональної структури українського суспільства за тринадцять міжпереписних років певною мірою видозмінилась, загалом її конфігурація з цього погляду виявила тенденцію до стійкості. Проте етнонаціональна структура, як і будь-який вид соціальної структури, складається не тільки з основних компонентів, котрі, стабільно відтворюючись, забезпечують наступність і порядок у розвитку суспільства. До цієї структури належать і, так би мовити, неусталені компоненти, котрі я означую поняттям "представники окремих етносів". Для деяких з них характерна прямо-таки стрибкоподібна динаміка чисельності, оскільки такі елементи виникають і зникають насамперед внаслідок новітніх міграційних процесів, до яких активно залучена Україна. Скажімо, кількість етнічних ороків збільшилася в Україні за період між 1989-2001 рр. майже в 480 разів (з 2 чол. до 959 чол.), іжорців - в понад 90 разів (з 9 чол. до 812 чол.), ескімосів - в 51 раз (з 3 чол. до 153 чол.), в'єтнамців - у більш ніж 8 разів (з 472 чол. до 3850 чол.), курдів - також у більш ніж 8 разів (з 238 чол. до 2088 чол.).

Системоутворюючим елементом етнонаціональної структури українського суспільства є, поза всяким сумнівом, українська

етнонація. Саме вона виконує функцію демографічної та етнічної основи цього суспільства. Перепис 2001 року ще раз підтвердив, що українці кількісно переважають в усіх регіонах держави за винятком Автономної Республіки Крим, складаючи в цілому 77,8% населення України. Це досить високий показник етнічної однорідності й водночас вагомий аргумент для віднесення України до держав з поліетнічним складом населення, а не до типових поліетнічних країн, в яких, як приміром в Росії, структурними одиницями є цілісні автохтонні етноси, конституйовані у формі національної державності у складі Російської Федерації. Ще одна надзвичайно важлива функція, що її здійснює українська етнонація, - це функція основного генератора державотворення.

Серед інших першорядних функцій української нації слід також назвати функцію основного носія державної мови. Згідно з переписом населення 2001 року мову своєї національності вважають рідною 85,2% українців. З врахуванням того, що частка українців в етнонаціональній структурі українського суспільства становить 77,8% й, беручи до уваги певний відсоток українізованих осіб з числа національних меншин, загалом українську мову вважають рідною 67,5% населення України. Завважу, однак, що реальна етномовна ситуація в Україні є набагато складнішою, ніж її відбиває наведена офіційна статистика. Українська мова як державна ще не набула необхідного поширення в усіх її функціональних виявах і на всій території України. Суспільний і побутовий престиж української мови не є адекватним її виражальним можливостям та високому рівню розвитку. Як засвідчують результати опитування, проведеного фахівцями Інституту соціології НАН України у січні 2001 р., тільки 37% респондентів спілкувалися у колі сім'ї виняткова українською мовою, 37% - виняткова російською, 1% - іншими мовами, 26% - по-різному залежно від обставин [1]. Ясна річ, національність респондентів, згідно з правилами репрезентативного опитування, в цілому відповідає пропорціям нинішньої етнонаціональної структури українського суспільства. Щоправда, новітні дані (2007-2008 рр.) фіксують певні зміни, які засвідчують посилення позицій української мови [2].

Якщо говорити про функції меншинного сегменту етнонаціональної структури, то слід, передусім, мати на увазі функції утвердження мовного розмаїття й культурного плюралізму в українському суспільстві, а також розширення і поглиблення міжнародних зв'язків України внаслідок зацікавленості у цьому, зокрема, етнічних батьківщин відповідних меншин.

Особливості становлення елементів етнонаціональної структури українського суспільства, здійснення ними своїх функцій, як і функціонування структури в цілому, можна предметніше уявити, якщо проаналізувати внутрішні процеси, які відбуваються у середовищі різних етнічних спільнот України, а також взаємовплив цих процесів та відповідні наслідки для етцонаціонального розвитку української держави. Зазначу, що основний зміст внутрішніх процесів, характерних для усіх елементів етнонаціональної структури українського суспільства, складає більш чи менш інтенсивне відродження втрачених або нерозвинених раніше сутнісних атрибутів етнічності. У багатьох зарубіжних поліетнічних країнах цей процес з різною силою виявляється вже упродовж останніх чотирьох десятиліть[3].

Поглянемо дещо конкретніше на перебіг етнічного (етнополітичного) відродження у середовищі окремих етнічних спільнот. Український етнос, скажімо, незважаючи на обмежені (ідеологічно й економічно) можливості за часів Радянського Союзу, зберіг потенціал своєї самобутності, а після отримання незалежності почав реалізовувати цей потенціал і не лише у рамках географічної території, яка і раніше була населена переважно етнічними українцями у складі іншої держави, але вже у рамках етнополітичного організму (ЕПО) [4], де він складає домінуючу частину населення. За цих умов, особливо у перші роки незалежного розвитку, були особливо відчутні результати етнічного відродження українців: від впровадження української етнічної символіки як державної до формування досить стійкої етнічної самосвідомості і належності до єдиної спільноти. Цей процес супроводжувався утвердженням позицій української мови в усіх сферах суспільно-громадського життя, зокрема у державному управлінні, і навіть у сфері особистісних стосунків; мала місце до

певної міри інтенсивна дерусифікація різними обставинами зрусифікованих українців. Відбувалося відродження традицій та історичної пам'ятні українського народу, прикладом чого може слугувати козацький рух, відновлення діяльності громадських організацій (що було притаманно українському національному рухові, зокрема, на початку минулого століття й різних форм участі громадян країни у її суспільному житті (наприклад, жіночі клуби, народні доми, об'єднання за позапрофесійними інтересами тощо). З одного боку, показником, а з іншого, значним стимулятором українського етнополітичного ренесансу у новітній час стало введення у школах та інших учбових закладах таких дисциплін, як народознавство та українознавство, і утвердження цих дослідницьких напрямків як пріоритетних у системі соціогуманітарних наук. Важливим показником процесу відродження українців України стала інтенсифікація їхніх зв'язків з особами українського походження ("українською діаспорою") [5]. в інших країнах й усвідомлення українства у всьому світі як єдиного українського етносу [6].

Ще одним, на мій погляд, надто суттєвим чинником етнополітичного ренесансу українців стало функціонування України як самостійного суб'єкта міжнародно-правових, міжнародно-політичних і міжнародно-економічних процесів. Зокрема, прихід в Україну представництв міжнародних офіційних, міжнародних неурядових організацій, іноземних фірм і утворення спільних з українським та іноземним капіталом підприємств також відіграли важливу роль у становленні українського етносу в Україні як визначального цементуючого компонента (mainstream) у державотворчих процесах. Така їхня роль визначалась тим, що вони йдуть в Україну як самостійну державу й їхнє функціонування відбувалося у рамках процесу утвердження самодостатності українців як вирішального чинника творення української нації (у політичному значенні цього терміна) й української держави.

Специфічним чином етнічний ренесанс українського етносу відбився у середовищі його субетнічних груп. Це виявилося, передовсім, у зацікавленості особливостями (історичними, географічними, етнокультурними) свого походження та свого статусу у сучасній ієрархії українського етносу. Така зацікавленість,

зазвичай, переростала у більш бережливе ставлення до етнографічної спадщини груп і плекання самобутніх традицій й звичаїв у рамках українського етносу як частки цієї етнічної спільноти.

Щодо етнополітичного ренесансу у середовищі національних меншин, то тут варто звернути увагу на два моменти: 1) інтенсивне "пробудження" етнічної самосвідомості і прагнення до відродження етнічної самобутності; 2) пошуки шляхів до ефективної участі у суспільно-політичних процесах, до самоутвердження як дійових чинників державотворення з зайняттям відповідних ніш в економічному і політичному житті нової держави. У першому аспекті фіксується щонайменше три особливості: а) зміна статусу російської етнічної групи населення, коли вона фактично була домінуючою у суспільному житті України як складової СРСР, і трансформація її у національну меншину з відповідними політико-правовими статусними нормами, притаманними такому типу етнічних спільнот;б) особливий характер відродження у тих національних меншин, які і до незалежності демонстрували досить високий рівень внутрішньої згуртованості (це явище я називаю "етнічною солідарністю") [7], що дозволяло зберігати й певною мірою розвивати їхню етнічну самобутність (болгари, молдовани, поляки, румуни, угорці). Тут процес етнічного відродження мав достатній ґрунт для своєї інтенсифікації і питання стоїть більше у плані утвердження себе як дійових чинників державотворчих процесів і посилення свого впливу на прийняття рішень, принаймні, на місцевому і регіональному рівнях; в) в окрему групу можна виділити ті національні меншини, де процес відродження відбувається надто швидкими темпами, але у них не було такої бази, як, скажімо, у тих меншин, про які йшлося вище. Сюди можна віднести азербайджанців, білорусів, вірменів, греків, євреїв, німців, рома, татар, словаків, чехів та деяких інших. У середовищі цих меншин у роки незалежності України інтенсивно відбувалося утворення своїх етнічних організацій, відкриття шкіл або класів з етнічними мовами навчання, засновувалися періодичні або ж епізодичні видання тощо.

Серед типових і найхарактерніших рис етнічного відродження національних меншин можна назвати такі: 1) утворення організацій з переважаючим членством однієї етнічності. Таких організацій на всеукраїнському, регіональному та місцевому рівнях нараховується понад 1300; 2) діяльність художньо-мистецьких колективів, які збирають, відтворюють і пропагують фольклор, традиції, звичаї своїх етносів (за попередніми підрахунками нині таких в Україні налічується близько 2000); 3) функціонування державних шкіл з повним, частковим або епізодичним навчанням етнічними мовами: за даними Міністерства освіти і науки у 2007-2008 роках в Україні діяло 20 249 загальноосвітніх навчальних закладів, у яких навчалося 4 668 968 учнів; серед них з українською мовою навчання -16 958 шкіл (3 млн. 387 тис. учнів), російською – 1 253 школи (понад 442 тис. учнів), румунською - 92 (понад 20 тис. учнів), угорською - 70 (понад 12 тис. учнів), кримськотатарською - 15 (близько 4 тис. учнів), польською - 4 (понад 1 тис. учнів), молдовською - 9 (понад 3 тис. учнів). Крім того, в цей же час було 1 848 загальноосвітних навчальних закладів, в яких навчання здійснюється двома і більше мовами; російську мову як предмет вивчали понад 1 млн. 354 тис. учнів, кримськотатарську – понад 19 тис. учнів, болгарську - понад 7 тис., польську - майже 4 тис., молдовську - понад 1,4 тис., ідиш - понад 1,1 тис., угорську - понад 1,0 тис., гагаузьку - 308, румунську - 247 учнів, словацьку – 201 учень, новогрецьку – 123 учні [8]; наявність середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, які готують фахівців мовами етнічних меншин, або ж у яких викладаються спеціальні дисципліни (переважно філологічного циклу та народознавчого характеру); 5) видання преси етнічними мовами або ж для етнічних меншин - вони виходять з різною періодичністю і різними накладами (на 2008 рік їхня кількість сягала 204 видання – з 59 на всеукраїнському рівні та 145 на регіональному та місцевому рівня); 6) мовлення для національних меншин, що його ведуть, зокрема, Закарпатська, Чернівецька, Одеська облдержтелерадіокомпанії, а також Державна телерадіокомпанія "Крим" та Національна радіокомпанія України [9]; 7) видання літератури (не лише підручників) мовами національних меншин (з цією метою у 1992 році була утворена Головна редакція літератури мовами національних меншин).

Принагідно зауважу, що наведені приклади (а їх перелік, звичайно можна було б розширити) свідчать не лише про перебіг етнічного відродження меншин і є результатом реалізації їхніх прав у рамках українського етнополітичного організму.

Свої особливості ренесанс має у середовищі етнічних спільнот з "невизначеним статусом". У цьому контексті варто мати на увазі кілька моментів:

1) сьогоднішня кримськотатарська спільнота складається переважно з репатріантів - депортованих та їхніх нащадків, які поступово повертаються до Криму, в основному із Узбекистану: за майже двадцять останніх років кількість кримських татар в Україні збільшилася у п'ять разів. Високий ступінь етнічної солідарності та опанування ареалом попереднього розселення (звісно, не завжди тотожного до того, який був до депортації) - два визначальні чинники темпів етнополітичного ренесансу кримських татар. Наявність етнічного ареалу, практично всього переліку індикаторів "інституційної наповненості" (етнічні організації, релігія, середні та вищі навчальні заклади, преса, художні колективи, література кримськотатарською мовою тощо), координуючого політико-адміністративного органу (Меджліс кримськотатарського народу), представництво (хоч і не завжди адекватне питомій вазі кримських татар у структурі населення півострова) у місцевих органах влади - все це сприяє формуванню нового типу етнічного самоврядування;

2) гагаузи чи не єдина етнічна спільнота України, яка практично на сто відсотків розселена компактно (Одеська область, на кордоні з Молдовою). Маючи свій етнічний ареал, досить високий ступінь етнічної солідарності, тісні контакти з гагаузами Молдови, ця спільнота за умов сприятливої державної етнополітики зберігає добрі шанси для підтримання і розвою своєї етнічної самобутності;

3) основні зусилля кримчаків та караїмів у процесі етнічного ренесансу зосереджуються на відродженні й підтриманні символів та знакових рис своєї самобутності: мови, пам'яток історії та культури. У випадку з кримчаками та караїмами очевидно йдеться не про відтворення, репродукування себе як етносів (принаймні цей мотив не є превалюючим), а скоріше про збереження історичної

пам'яті про ці дуже специфічні етнічні групи населення України й інтегрування її в історичну пам'ять всього українського народу.

Щодо такої категорії громадян України як "представники інших етносів", то етнічний ренесанс у їхньому середовищі має обмежені можливості для свого вияву. Можливо, найхарактернішими його ознаками є усвідомлення своєї належності до тієї чи іншої етнічності й співвіднесення себе з етносом, який розташований за межами України; спроби реанімувати свою історичну пам'ять через реалізацію інтересу до свого етнічного походження й етнічної батьківщини (не обов'язково у розумінні етнополітичного організму, але й у прив'язці до певного місця у цьому ЕПО, яке є тим чи тим етнічним ареалом); інтенсифікація зв'язків з етнічною батьківщиною.

Аналізуючи стан етнополітичного ренесансу в Україні та його впливи на етнічну динаміку українського суспільства, варто враховувати також ще дві етнічні категорії, які не є усталеними елементами його етнонаціональної структури - біженців та іммігрантів, які тимчасово перебувають на території нашої країни. Річ у тім, що етнополітичний ренесанс українського етносу, національних меншин стимулююче діє на посилення їхньої етнічної солідарності й збереження їхньої самобутності у нових умовах проживання. До того ж, чинне українське законодавство (подеколи і недосконале) та державна етнополітика надають можливості для цього через реалізацію їхніх прав й таким чином заохочує збереження етнічної самобутності цими категоріями мешканців України.

Щодо росіян, то етнополітичний ренесанс у їхньому середовищі має дещо своєрідну форму - дискусії, особливо останніх років, про становище російської етнічної спільноти в Україні засвідчує, що лідери їхніх організацій, за поодинокими винятками, обертають свою діяльність проти втрати позицій, якими російське населення тішилося у межах усього колишнього Радянського Союзу, зокрема, й в Україні. Деякі з них не бажають адаптуватися до нових умов, у яких росіяни складають етнічну меншість (заперечується навіть термін "національна меншина" у застосуванні до росіян), й усвідомлювати нові реалії й нові правила взаємодії. До речі, з подібною ситуацією зіткнулися росіяни у всіх країнах колишнього

СРСР [10]. Й саме такий неконструктивний підхід деяких лідерів російських організацій та рухів до визначення місця росіян в етнонаціональній структурі в нових умовах може породжувати й породжує конфліктогенні ситуації.

Таким чином, у ході етнополітичного ренесансу в Україні чітко виявляються дві основні тенденції: 1) прагнення побудувати національну державу. Найбільш концентровано його уособлюють представники українського етносу, переважна частина членів національних меншин; 2) відродження етнічної самобутності інших елементів етнонаціональної структури супроводжується зростанням етнічної солідарності, внутрішньої групової згуртованості і активізацією етнічних рухів за реалізацію прав меншин.

При аналізі взаємодії вказаних двох тенденцій та впливу на цю взаємодію різних факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, варто мати на увазі кілька обставин: 1) історичну тяглість безконфліктного (за поодинокими винятками) співіснування представників багатьох етносів на території нинішньої України; 2) чинник підлеглості, а до певної міри й національного пригнічення, але, безумовно, обмеження можливостей розвитку як етносоціальної спільноти українців, так і представників інших етносів; 3) перспективу розвитку самобутності усіх елементів етнонаціональної структури українського суспільства завдяки проголошенню Україною незалежності; 4) засади етнонаціональної політики української держави та механізми її реалізації; 5) позиції держав етнічних батьківщин щодо частин своїх етносів, які знаходяться у рамках українського етнополітичного організму; 6) можливості взаємодії різних частин етносів, зокрема і українського; 7) зовнішньополітичні пріоритети й орієнтації України.

Історичний досвід співіснування представників різних етносів на території України (маються на увазі ті часи, коли Україна являла собою, хоча і незавершений, але, принаймні; достатньо окреслений етносоціальний організм) дає підстави говорити про переважаючий безконфліктний тип розвитку міжетнічної взаємодії. Конфліктні ситуації у стосунках між українцями і поляками, українцями і євреями, що мали місце у XVI-XX ст., обмежувалися рамками відносин між двома етнічними спільнотами і не справляли визначального впливу

на формування міжетнічної взаємодії в цілому, у якій український етнічний компонент відігравав вагому роль.

З отриманням Україною незалежності у етнічних спільнот України з'явилися небачені раніше можливості розвитку своєї самобутності. Від початку 1990-х рр. відбуваються чергові зміни у статусі компонентів етнонаціональної структури українського суспільства: українці перетворюються у домінуючу етнічну спільноту, а представники інших етносів (принаймні, багаточисельних, з певними потенційними внутрішніми можливостями до самоорганізації) в усталені компоненти цієї структури.

Зрозуміло, стратегія держави у сфері етнонаціонального розвитку, в тому числі щодо збереження поліетнічного й формування полі- культурного характеру українського суспільства, повинна опиратися на досконалі механізми впровадження правничих засад державної етнополітики та вправну управлінську систему (етнічний, етнополітичний менеджмент). На сьогоднішній день можна констатувати, що вони тільки-но формуються.

Зусилля управлінців концентруються лише на частковій реалізації "компенсаційних прав" меншин.

Як відмічалось вище, історичний досвід і специфічний статус України (або її частин) у складі різних етнополітичних організмів дає підстави стверджувати, що для неї були властиві засади міжетнічної толерантності. У новітніх умовах ця теза підтверджується чисельними етносоціологічними дослідженнями. Принагідно наведу кілька прикладів із даних моніторингу соціальних процесів, серед них й етнонаціональних, який здійснюється в Інституті соціології НАН України з 1994 року.

Отже, одним із визначальних показників, які свідчать про стабільність та толерантність у міжетнічних стосунках й, певною мірою, адекватність державної етнополітики, є феномен дискримінації, власне, в оцінці самих акторів етнонаціонального розвитку. Позитивні відповіді респондентів семи опитувань про наявність дискримінації щодо різних національностей коливаються (1994-2008 рр.) для українців в межах 6.6-9.6%, для росіян – 5.7-9.5%, для євреїв - 4.1-7.2%, для інших національностей – 4.5-6.3%.

При цьому в останні три роки він становив, відповідно: 7.2- 7.1; 6.1-8.8; 3.2-3.8; 3.0-2.3 [11].

Високий рівень толерантності у міжетнічних стосунках підтверджують заміри за шкалою американського соціолога Е.Богардуса про ставлення представників різних етнічних спільнот один до одного. Скажімо, середній бал за період з 1992 по 2000 рік становив 1.43-1.83; для росіян – 1.9-2.46; для білорусів – 2.41-2.85; для євреїв – 3.77-4.18; кримських татар - 4,55-5,09; для молдован - 4,6-5,11; для німців - 4.43-4.81; для поляків – 3.77-4.75; для словаків – 4.55-5.5; для румун – 4.56-5.15 для угорців – 4.24-5.08 тощо [12]. У період між 2005-2008 рр. ці показники, відповідно, є такими: 3.1-3.0; 3.9-4.1; 5.0-5.2; 5.1-5.2; 5.1-5.4; 5.4-5.5; 4.8-5.0; 5.1-54.3 [13]. Щоправда, час від часу соціологи фіксують зниження рівня толерантності стосовно деяких груп впродовж останніх семи років. Однак воно не суттєве. Занепокоєння викликають випадки, хоча й поодинокі, вандалізму стосовно історичних і культурних пам'яток етнічних меншин, наприклад, кримських татар, та випадки насильства над вихідцями з країн Африки.

Поза всяким сумнівом, стійкі установки на толерантність відкривають перспективи для утвердження такого феномену як міжетнічна солідарність, котра за певних обставин, попри усі політичні настрої, або ж і політичні доктрини, може відіграти вирішальну роль у консолідації українського суспільства на багатоетнічній, багатокультурній основі. Вияви такої солідарності фіксуються як на рівні національних меншин (скажімо, міжетнічні об'єднання громадських організацій меншин), так і у більш широкому контексті.

Сучасну конфігурацію етнонаціональної структури українського суспільства визначають не тільки процеси становлення, устійнення та внутріетнічного розвитку кожного з її компонентів, процеси міжетнічної взаємодії, але й певна ієрархія поміж цими елементами, що склалася за низкою ознак. Така ієрархія головним чином є наслідком деформованого розвитку етнонаціональної структури суспільства в минулому, коли, зокрема, українська нація зазнавала соціально-економічної і політичної дискримінації на власній території.

Безперечно, з часом соціальна структура Радянської України еволюціонувала в бік її більшої збалансованості, але певні диспропорції за етнічною ознакою продовжують мати місце і сьогодні. Річ у тому, що у наш час ще більшою мірою, ніж раніше, реальне становище людей залежить від місця їх проживання - кращих, як порівняти із селом, умов для реалізації творчих можливостей людини і тим самим для її соціального розвитку в містах, передовсім, великих. Звідси соціальне обличчя етнічних спільнот, зокрема, рівень освіти й кваліфікації, не в останню чергу обумовлюється співвідношенням у складі кожної із цих спільнот міського и сільського населення. За приблизними підрахунками, здійсненими на підставі попереднього аналізу відповідних даних перепису 2001 р., питома вага сільського населення серед українців складає майже 37%, серед росіян - 13, серед білорусів - близько 22, серед молдован - 71, серед кримських татар - 66, серед болгар - 58, серед угорців - 64, серед румунів - 78, серед поляків - 31%.

Урбанізовані етнічні групи займають, зазвичай, престижніші соціальні позиції, мають більшу частку працюючих з вищою кваліфікацією. Це чітко простежується, приміром, за показником вищої освіти, яка є однією з головних умов отримання висококваліфікованої праці та досягнення престижних соціальних позицій. За цим показником цікаво порівняти дані двох останніх переписів населення в розрізі найчисельніших етнічних спільнот України. Так, за переписом 1989 р., серед зайнятого населення вищу (зокрема, незакінчену вищу) освіту мали 12,7% українців, 21,6 росіян, 47,1 євреїв, 15,5 білорусів, 5,5 молдован, 10,4 болгар та 10,6 поляків. Таким чином, найбільше осіб з вищою освітою мали найурбанізованіші етнічні групи (болгари та молдовани). Дослідження кваліфікаційного складу зайнятих серед семи вказаних найчисельніших на кінець 1980-х рр. етнічних спільнот України виявляла його відмінності та особливості пропорцій у кожної. Провідне місце за структурними пропорціями кваліфікаційного складу зайнятих посідала єврейська етнічна група. Питома вага працівників, зайнятих в управлінні, у цієї групи була найвищою в Україні й майже вп'ятеро перевищувала цей показник, скажімо, у молдован. Російська етнічна група, питома вага якої серед усіх

працюючих дорівнювала 22,7%, становила третину зайнятих у науці та приблизно 30%) усіх управлінців України [14].

Перепис 2001 р., як було показано вище, відобразив дещо іншу вертикаль найчисельніших етнічних спільнот України. За показником питомої ваги осіб з повною і базовою вищою освітою в кожній із складових цієї вертикалі на сьогодні маємо таку картину: українці - 21%, росіяни - 30, білоруси - 24, молдовани - 8, кримські татари - 18, болгари - 17, угорці - 9, румуни - 7, поляки -20%.

Отже, за роки існування незалежної української держави чітко визначилась тенденція до зростання частки осіб з вищою освітою серед усіх етнічних спільнот, які складають основу етнонаціональної структури суспільства. Водночас, відмінності за цим показником між росіянами, білорусами, українцями і поляками, з одного боку, та румунами, молдованами й угорцями, з іншого боку, залишаються все ще суттєвими, що зменшує можливості останніх здійснити висхідну соціальну мобільність на рівні групи.

Коли йдеться про ієрархічні або статусні відмінності між компонентами етнонаціональної структури українського суспільства, слід також мати на увазі різні можливості тих чи тих спільнот задовольнити етнокультурні, а то й політичні запити своїх членів. Скажімо, до російської спільноти престижно належати через її особливий статус в Україні як такий, що спирається, зокрема, на цілком завершену мовну і культурну інфраструктуру й потужну підтримку етнічної батьківщини. Сила кримських татар визначається насамперед високим рівнем їхньої внутрігрупової солідарності і згуртованості, здатністю за допомогою чітко організованих колективних дій й прямого тиску на владу досягти своїх цілей.

Приверну увагу й до такого моменту. Ті компоненти етнонаціональної структури, тобто ті етнічні групи, які утворились у результаті новітніх міграційних процесів і члени яких не мають українського громадянства, на відміну від громадян України різних національностей, законодавчо обмежені у певних політичних (щодо можливостей обирати й бути обраним до органів влади, належати до політичних партій) та соціально-економічних (працевлаштування, здобуття освіти тощо) правах.

У контексті системного бачення етнонаціональної структури українського суспільства та її динаміки важливо з'ясувати не тільки її внутрішню будову, але й зовнішні зв'язки кожного з її елементів, зокрема, можливість входження останніх у більші системи, організовані за гомоетнічним принципом (більші спільноти). З цієї точки зору українська етнонація, зрозуміло, не може розглядатись як складова частина більшої гомоетнічної системи (спільноти). У цьому сенсі українська нація є вже найзагальнішою системою, яка має свої підсистеми: територіальне або поселенське ядро етносу (українці, які проживають в Україні) й діаспору (українці, які проживають за межами України на території інших етнополітичних організмів).

Що ж до національних меншин України, то, будучи діаспорними утвореннями по відношенню до своїх етнічних батьківщин (країн виходу), вони якраз і виступають складовими частинами або підсистемами відповідних етносів, основні ареали розселення яких перебувають за межами української території. Саме слово меншина вказує на те, що це частина цілого. Скажімо, угорці в Україні є частиною угорського етносу, поселенське ядро якого розміщене в Угорщині. Те ж саме - польська, російська, білоруська, румунська, вірменська (цей перелік можна було б продовжити) меншини є частинами відповідних етносів, поселенські ядра яких перебувають на територіях держав - етнічних батьківщин цих меншин.

Етнічна динаміка населення України змушує враховувати зміни при формуванні і здійснені державної етнополітики в Україні, особливо, коли йдеться про визначення пріоритетів етнокультурного, зокрема мовного, розвитку, форм і способів захисту етнічних прав титульної нації та національних меншин, моделі міжетнічної взаємодії тощо. В цілому, ефективна державна етнополітика, що спирається на адекватну законодавчу базу, науково обґрунтовані рекомендації та достатні фінансові ресурси має стати головним інструментом для модернізації етнонаціональної структури українського суспільства у бік її збалансованості у бік толерантності.

ЛІТЕРАТУРА

1.Українське суспільство 1994-2001. Результати опитування громадської думки. - Київ, 2001. - С. 114.

2. Українська правда. - 12 січня 2008.

3. Чаплик М.М. Росіяни в Україні (1989-2001 рр.): історико-демографічний аспект. Автореферат делегації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Донецьк, 2007 .- С.14.

4. Бромлей Ю.В. Этнос и этносоциальный организм // Вестник Академии наук СССР. - 1970. - № 8; Він же. Современные проблеми этнографии. - Москва, 1981.-С. 32-37.

5.Євтух В. Етнополітичний ренесанс в Україні та українська діаспора: проблеми взаємодії. - Українська діаспора. - 1992. - № 2.

6. Євтух В.Б. Структура та характер взаємодії елементів сучасного українського етносу // Формування української нації: історія та інтерпретації. - Львів, 1995.

7.Jewtuch W. Ethnischer Antagonismus und ethnische Solidaritaet in den Laendern Nordamerikas // Migrationsforschung. - 1989. – Heft 22.

8. Саган О.Н., Пилипенко Т.І. Європейські пріоритети державної етнонаціональної політики України. – Київ, 2008. – С. 63.

9. Там само. – С. 53.

10. Миграции и новые диаспоры в постсоветских государствах. - Москва, 1996; Савоскул С.С. Русские в новом зарубежье // Общественнне науки и современность. - 1994. - № 5.

11. Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг. – Київ, 2008. – С. 531-540.

12.Українське суспільство 1992-2000. Думки, оцінки й умови життя населення України // Українське суспільство: Моніторинг - 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. – Київ, 2000. - С. 371-381.

12. Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг. – Київ, 2008. - С. 541-543.

14.Рудницька Т.М. Трудовий потенціал українського суспільства в етнічному вимірі // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. - Київ, 1999.-С. 634,638-639.

В статье рассматриваются особенности становления элементов этнонациональной структуры украинского общества, исполнение ними своих функций, как и функционирование структуры в целом. Проанализировано внутренние процессы которые осуществляются в среде разных этнических общностей Украины, а также взаимовлияние этих процессов и соответствующие последствия для этнонационального развития украинского государства.

In the article are described a features of formation of elements of ethnonational structure of the Ukrainian society, realisation the functions by them, as well as functioning of structure as a whole. Internal processes which occur in the environment of different ethnic communities of Ukraine and also interference of these processes and corresponding consequences for ethnonational development of the Ukrainian state are analysed.

УДК 141.7 (477)

Ярошенко А.О.
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

РОЗВИТОК ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВОЇ НООСФЕРОГЕНЕЗУ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізується розвиток освіти як складової ноосферогенезу. Обґрунтовується важливість ноосферної орієнтації всієї системи освіти і виховання, що полягає у формуванні ноосферної свідомості і засновано на ноосферних знаннях та ноосферному світогляді.

XXI століття несе з собою зовсім інше суспільство, що буде мати глибокі наслідки для освіти. Освіта повинна прилаштовуватися до таких ключових факторів, як глобалізація, постійно змінна